

A. MITRIKAS

LAISVALAIKIO TIPOLOGIZAVIMO PROBLEMA

II

Pirmojoje straipsnio dalyje aptarėme kai kuriuos laisvalaikio tipologizavimo problemos aspektus. Daugiau dėmesio ten skyrėme statinei laisvalaikio būklei. Dinaminių procesų tipologizavimas kelia papildomų metodologinio pobūdžio problemų, kurias ir pamėginsime čia aptarti.

Atsižvelgdami į laisvalaikio sferos procesų dinamiką, galime tiksliau atskleisti jų vaizdą, tiksliau nustatyti laisvalaikio tipus ir stilius. Pagrįstai iškyla klausimas, kaip nustatomi laisvalaikio tipai, jų tarpe ir stiliai, atitinka realybę? Kokiu būdu nustatomi laisvalaikio tipai gali sudaryti ontologines konstrukcijas? ¹

Empiriškai stebint laisvalaikio procesus, gali susidaryti įspūdis, kad, ieškant tipų, yra be galo daug klasifikavimo variantų. Iš tiesų, neturint apibrėžtų tipologizavimo tikslų ir kriterijų, vargu ar galima kalbėti apie kokią nors objektyviai egzistuojančių tipų struktūrą, tinkančią visiems atvejams. Reikėtų pritarti J. Gavrileco nuomonei, kad skirtingus klasifikavimo uždavinius atitinka skirtingi grupių sudarymo būdai ². Tačiau ir tuo atveju, kai išskiriame tipus, atsižvelgdami į tam tikrus tikslus ir kriterijus, šie tipai yra tik sąlygiškai autonomiški (kaip sistemos posistemės) ir jų adekvatumas tikrovei priklauso nuo konkretaus tikslo ir kriterijų.

Tai nereiškia, kad moksliniame tyrime „atrاندami“ tipai ontologiniu atžvilgiu negali turėti realybės statuso. Tipai yra abstrakcijos. Todėl bet koks tipas išreiškia tam tikrą realybę.

Klausimas, kaip „atrasti“ labiausiai realybę atitinkančius tipus, yra gana sudėtingas. Jo išsiaiškinimas priklauso nuo požiūrio į teorinio ir

¹ Straipsnio pirmojoje dalyje mes specialiai neskyrėme tipo, kaip specifinės tam tikrų empiriškai stebimų objektų visumos, nuo tipo, kaip ontologinės konstrukcijos. Kai kurie autoriai pirmuosius tipus siūlo vadinti klasėmis, o antruosius — tipais. Zr. B. И. Герчиков, О процессе постановки задачи конкретно-социологического исследования (на примере задачи оценки устойчивости типов увольняющихся рабочих). — Методологические проблемы социологического исследования мобильности трудовых ресурсов, Новосибирск, 1974, с. 281.

² Ю. Н. Гаврилец, Социально-экономическое планирование. Системы и модели, М., 1974, с. 63.

empirinio tyrimo santykį. Nesigilindami, kaip nagrinėjamas santykis tarp teorinio ir empirinio tyrimo, atkreipsime dėmesį į empirinio tyrimo svarbumą, ieškant atsakymo į iškeltą klausimą.

Empiriškai tiriant, ieškoma teorinių apibendrinimų. Reikia pritarti V. Svyriovo nuomonei, kad „vienos ir tos pačios abstrakcijos, vienos ir tos pačios „prasmės“ mokslinio pažinimo išeities pozicijose tampa tiek teorinio mąstymo veiklos, tiek empirinio tyrimo objektais <...>“³ Tik empirinis tyrimas susieja teoriją su realybe, tačiau šis susiejimas nėra paprastas.

Empiriškai tiriant, ieškoma, kaip abstrakcijų denotatai (t. y. tas abstrakcijas atitinką empiriniai objektai) santykiauja tikrovėje (suprantama, tiek, kiek empiriniame tyrime atspindima realybė). Denotatų suradimas svarbus teoriniam ir empiriniam tyrimui. Jei yra sukurta pakankamai pagrįsta kokio nors mokslo teorija, jos sąvokų aparatas ir kita, tai, empiriškai tiriant, dažniausiai patikrinami teorijos postulatai bei jais pagrįstos hipotezės. Šiomis sąlygomis denotatų suradimas yra palyginti aiškus ir labiau priklauso operacinio tyrimo lygio kompetencijai (paprastai taikoma ši tyrimų logikos seka: abstraktus objektas → operacinė schema — empirinė medžiaga ir atvirkščiai).

Jei moksliniuose tyrimuose negalima remtis pagrįsta teorija, denotatus surasti yra daug sunkiau, nes iškyla būtinumas praturtinti pačią teoriją (ar net pagrįsti egzistuojančius samprotavimus, jei teorija yra užuomazgos stadijoje). Bet negalima teorijos išvystyti be empirinio tyrimo. Juo labiau, kad empirinis tyrimas duoda „medžiagą“ teorinėms konstrukcijoms. Vadinasi, teorinių abstrakcijų suformulavimas ir jų denotatų suradimas reikalauja derinti induktyvinę ir deduktyvinę tyrimų kryptį, nes empiriniais tyrimais gautas teorinių konstrukcijų užuomazgas reikia patikrinti, o patikrinus jas toliau „tobulinti“ ir t. t.

Tipologijos sudarymas pirmiausia yra teorijos kompetencijoje, tačiau labai svarbus vaidmuo čia priklauso ir empiriniams tyrimams. Tipologizavimo problemos dažniausiai iškyla tuomet, kai mokslo šaka neturi suformavusi pagrįstos teorijos. Tuomet, kuriant tipologiją, būtina eiti tiek induktyvine, tiek ir deduktyvine tyrimo kryptimi. (Užbėgdami į priekį, pažymėsime, kad laisvalaikio leidimo tipologija ir sudaro tokį atvejį.) Reikia manyti, kad apie išbaigtą (esamo mokslinio pažinimo sąlygomis) tipologiją būtų galima kalbėti tik tuo atveju, jei išskiriami tipai „įsijungtų“ į tyrinėjamos visumos sistemą kaip tam tikros jos posistemės⁴.

Tomis sąlygomis, atsizvelgiant į tipologizavimo tikslą, būtų galima iš visos tipologizuojamos visumos, kaip sistemos, išskirti vadinamąją „veikiančiąją struktūrą“⁵, atitinkančią tam tikrą „objektyvų“ minimos visumos pasiskirstymą į posistemas, ir rasti „geriausią“ tipologiją.

³ В. С. Швырев, К анализу категорий теоретического и эмпирического в научном познании.— «Вопросы философии», 1975, № 2, с. 11.

⁴ Sistemiskumą, kaip svarbiausią išsivysčiusio teorinio pažinimo bruožą, nurodo V. Svyriovas, M. Mostapenka (Žr. «Вопросы философии», 1975, № 2, с. 5—6).

⁵ Žr. Ю. Н. Гаврилец, Социально-экономическое планирование, с. 63.

Kokios specifinės problemos iškyla, tipologizuojant dinامينius procesus? Viena iš jų — tipų pastovumo problema. Tipologijoje svarbiausia, kad rasti tipai būtų pastovūs, kad esamomis vienodomis sąlygomis jie nekistų. Tai vienas iš būtinausių reikalavimų, kurie keliami išskiriamiesiems tipams⁶.

Yra skiriamas statinis ir dinaminis tipų pastovumas. Statiniu tipų pastovumu laikomas tipui būdingų charakteristikų pastovumas tam tikru (tyrinėjamu) laikotarpiu. Pastovesnis tipas yra tas, kurio pagrindinės charakteristikos per tą laiką mažiausiai pakinta.

Apie tipų dinaminį pastovumą sprendžiama iš tipų statinio pastovumo kitimo tendencijų per ilgesnį laikotarpį. Dinaminio atžvilgiu pastovesnis bus tas tipas, kurio statinio pastovumo charakteristikų kitimas mažiausiai nukryps nuo jų kitimui atstovaujancios (prognozuojamos) tiesiosios linijos⁷.

Sprendžiant tipologizavimo problemas, metodologiniu požiūriu labai svarbu interpretuoti tipų pastovumą (tiek statinį, tiek ir dinaminį). Mokslinėje literatūroje keliamas klausimas, koku atžvilgiu tipų pastovumo parametrai siejasi su pačių tipų egzistavimu. Ar tipo pastovumo parametrai nėra imanentiški pačiam tipui, kitaip tariant, ar galima pirma surasti tipą, o po to iširti ir nustatyti jo pastovumą? O gal tik tuomet galima teigti esant tipus, jei pasitvirtina jų pastovumas?⁸ Atrodo, reikėtų pritarti nuomonei, kad tipo pastovumas yra neatskiriamas jo paties egzistavimo požymis. Tiesa, šis klausimas darosi sudėtingesnis, kai turime reikalą su dinaminio tipų pastovumu, kur galimas tam tikras imanentinių tipo charakteristikų bei parametrų kitimas. Todėl, norint šį klausimą giliau panagrinėti, reikia aptarti kai kuriuos tipų susidarymo bei jų dinaminės būklės pastovumo aspektus.

Tipologizuojant dinامينius procesus, galimi du susidarančių tipų išreiškimo atvejai: 1) kai tipai turi vienalybę ir vienintelį jiems būdingų charakteristikų kompleksą ir 2) kai, be savo imanentinio charakteristikų komplekso, tipai turi papildomus, tarytum „palydovinius“ kompleksus. Pastarasis atvejis būdingas, tipologizuojant tokius procesus, kurie gali būti apibūdinami ne tik savo betarpiška išraiška, bet ir jų „atstovų“ charakteristikomis. Tai būdinga ir tipologizuojant laisvalaikio procesus: greta laisvalaikio sferos procesų tipų (pvz., jo leidimo ir kt.) galima nustatyti ir tuos tipus atitinkančius atstovus su jiems būdingomis charakteristikomis. Taip išryškėja laisvalaikio leidimo tipai, kuriuos apibūdina laisvalaikio leidimo struktūros, laisvalaikio trukmės bei kiti pastovūs skirtumai ir tų tipų atstovai (t. y. žmonės, skirtingai leidžią laisvalaikį), kuriuos galima apibūdinti lyties, profesinio, socialinio priklausomumo,

⁶ Galima būtų pažymėti tipų statistiškumo reikalavimą: tipui turi atstovauti statistiškai reikšmingas atstovų skaičius, kuris atitiktų principą, kad tipologizuojamos visumos atstovų skaičius gerokai viršytų jos požymių ir gradacijų skaičių.

⁷ Tokį tipų dinaminio pastovumo aiškinimą pateikia V. Gerčikovas (*В. И. Герчиков, О процессе постановки задачи конкретно-социологического исследования*, с. 266).

⁸ Ten pat, p. 267, 272, 274.

gyvenimo ciklo, išsilavinimo ir kitomis charakteristikomis. Suprantama, kiekvieną laisvalaikio leidimo tipą atitinka ir specifinis jo atstovų charakteristikų kompleksas (skirtingų tipų su vienodomis jų atstovų charakteristikomis neturi būti). Kita vertus, skirtingi laisvalaikio leidimo tipų atstovų tipai turi skirtingai leisti savo laisvalaikį.

Nagrinėdami laisvalaikio leidimo tipų susidarymo dinamiką, neišvengiamai susiduriame su aptartu dvilypiu tipologizavimo uždaviniu.

Galima išskirti keletą dinaminių procesų tipologizavimo variantų, kuriuos realizavus pasitvirtintų išskiriami tipai bei jų dinaminis pastovumas. Tipo egzistavimas tam tikrą pakankamai ilgą laikotarpį būtų neabejotinas, jeigu to laikotarpio pabaigoje išliktų (arba nežymiai pakistų) jo pastovumas, taip pat ir jo atstovų būdingi bruožai. Tai reikštų, kad tuo laikotarpiu tipas egzistuoja nepasikeisdamas (ir yra dinamiškai pastovus). Tuo tarpu teoriškai galimos šios situacijos: 1) palyginus intervalo pradžią ir pabaigą, būtų galima rasti, kad tam tikrą laikotarpį išlieka analogiški tipologizuojamo proceso tipai, tačiau jų atstovai pagal savo charakteristikas yra skirtingi, 2) pagrindinės intervalų pradžioje gautų tipų atstovų charakteristikos išlieka ir laikotarpio pabaigoje, tačiau šie atstovai jau nebeatstovauja tokiems tipams, kokiems yra atstovavę laikotarpio pradžioje, ir 3) per tam tikrą laikotarpį pasikeičia pradžioje buvę tipai bei jų atstovai.

Pirmoji situacija reiškia, kad nagrinėjamu laikotarpiu tipas „susiranda“ kitus atstovus, „nudreifuoja“ į kitą socialinę (demografinę, ekonominę ir kt.) aplinką. Antai laisvalaikio leidimo tipai gali išlikti palyginti ilgai, o jų atstovai gali keistis⁹. Tokia padėtis gali susidaryti, vykstant industrializavimo, urbanizavimo ir kitiems procesams.

Antrosios situacijos nagrinėjimas leistų atsakyti į klausimą, ar tas pačias charakteristikas turinčių atstovų tipų „pakitimas“ nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje reikštų ir esminį tipų dinaminio pastovumo pakitimą. Tai rodytų, kad nagrinėjamu laikotarpiu veikia tokie veiksniai, kurie verčia tipų atstovus „keisti“ tipus. Ši situacija būtų analogiška aptartai pirmajai situacijai, bet tik su tuo skirtumu, kad šiuo atveju neapsiribojama vienodų tipų egzistavimu laikotarpio pradžioje ir pabaigoje (atstovai gali „pasirinkti“ ir visiškai naujus tipus). Tokia padėtis gali susidaryti ne tik dėl to, kad gali reikštis nauji tipus formuojantys veiksniai, bet ir todėl, kad į kai kurias tipų atstovų charakteristikas (kurios apibūdina tipų atstovų dinaminį pastovumą) gali būti neatsižvelgta nagrinėjamo laikotarpio pradžioje ir todėl jos gali pasireikšti vėliau, tuo paineigdamos pirminį tipo atstovų dinaminio pastovumo modelį.

Trečiajai situacijai būdingas tipų ir jų atstovų dinaminis nepastovumas.

⁹ Tikslumo sumetimais reikėtų pažymėti, kad tipo atstovų pasikeitimas gali būti sąlyginis. Tipo atstovai gali pasikeisti, ne tik iš esmės pasikeičiant jiems atstovaujantioms žmonių grupėms pagal demografines ir kitas charakteristikas, bet ir tiems patiems atstovams (bei jų charakteristikoms) keičiantis laiko atžvilgiu.

Aptartos situacijos rodo, kad apie tipų dinaminį pastovumą ir apskritai apie jų dinaminę egzistavimą reikia spręsti tiek pagal pačių tipų, tiek ir pagal jų atstovų charakteristikų statinio pastovumo (arba nežymaus jų pakitimo) išlikimą nagrinėjamo laikotarpio pradžioje ir pabaigoje. Jei tipas neišlaiko savo dinaminio pastovumo, tai reiškia, kad jis evoliucionuoja, „transformuojasi“ į kitą tipą arba visai išnyksta. Kita vertus, toms pačiomis sąlygomis gali atsirasti nauji tipai. Dinaminis tipų pastovumas užleidžia vietą dinaminiam jų nepastovumui, vienu tipų nykimui ir kitų — atsiradimui. Šiuose dinaminuose procesuose negalima nepastebėti, kaip tipai „pereina“ vienas į kitą, suartėja, „supanašėja“ arba atsiskiria. Čia gana sunku aiškiai atskirti tipų dinaminį pastovumą nuo jų dinaminio nepastovumo. Norint tai padaryti, reikia labai griežtai nustatyti kriterijus jų dinaminiam pastovumui vertinti.

Kartu vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kad tipų kitimo procesuose nebūtina, jog visiškai nuosekliai vienas tipas „pereitų“ į kitą tokia seka, kokia juos mes užfiksuojuame (ir, jeigu galima, nustatome rangus) laikotarpio pradžioje. Evoliucijos procese tipai gali keisti savo rangus ir pagal užfiksuotą seką, ir pakeisdami ankstesnę tvarką¹⁰. Naujų tipų atsiradimas taip pat nebūtinai turi prasidėti nuo žemiausio rango tipo, atitinkančio esamą statinį tipų skirstymą pagal rangus.

Tipų kitimą sąlygoja daugelis veiksnių. Aptariamo tipologizavimo atveju, kai atsižvelgiama į patį tipą ir jo atstovus, nustatyti tipų kitimą sąlygojančius veiksnius nėra paprasta.

Emę tyrinėti tam tikros iš anksto nediferencijuotos visumos (pvz., miesto, rajono ar respublikos gyventojų) laisvalaikio leidimą ir radę tipišką laisvalaikio leidimo kompleksus¹¹, galėtume išskirti tam tikras žmonių grupes (pvz., tuos, kurie laisvalaikį praleidžia už šeimos ribų; tuos, kurie jį praleidžia namie, ir t. t.), atstovaujančias skirtingam laisvalaikio leidimui.

Kokie veiksniai labiausiai sąlygoja skirtingą laisvalaikio leidimą ir nuo kokių veiksnių priklauso vienodas laisvalaikis?

Veiksnių, sąlygojančių laisvalaikio leidimą, kompleksai gali būti skirtingi; jie priklauso nuo nustatomų laisvalaikio leidimo tipų rango ir jų abstrahavimo požiūrio (jau straipsnio pirmojoje dalyje pažymėjome, kad kuo tipas „konkretesnis“, tuo daugiau parametrų jį apibūdina, tuo daugiau veiksnių jį sąlygoja). Jei nagrinėjamu atveju nediferencijuotą visumą išskaidytume, pavyzdžiui, pagal socialinį pasiskirstymą, galėtume rasti tam tikrus laisvalaikio leidimo tipus, tačiau iš jų egzistavimą sąly-

¹⁰ Laisvalaikio leidimo tipus pagal rangus skirsto V. Pimenova. Ji nurodo „rekreacinį“ (žemiausią), „vartojamąjį“ ir „veiklos“ (aukščiausią) tipą. Toks tipų rangų nustatymas, anot V. Pimenovos, gali atspindėti tipų evoliucijos dinamiką. Tačiau, mūsų nuomone, šiuo atveju galima kalbėti tik apie „dinamiką statikoje“, apie statinius jų rangus (Žr. В. Н. Пименова, Свободное время в социалистическом обществе, М., 1974, с. 171).

¹¹ Kaip galima parodyti laisvalaikio leidimo skirtumus, atsižvelgiant į kompleksinę žmonių veiklą, aptarėme straipsnio pirmojoje dalyje.

gojančių veiksnių komplekso būtų eliminuoti tie veiksniai, kurie turėjo reikšmės nediferencijuotai visumai (šiuo atveju — socialinio priklausomumo).

Taigi, neatsizvelgiant į galimą tolesnę tyrinėjamos generalinės visumos diferencijavimą, reikėtų skirti keletą veiksnių kompleksų, sąlygojančių skirtingą laisvalaikio leidimą (čia nepretenduojama išvardinti visus veiksniai): 1) objektyvių, „išorinių“ veiksnių kompleksą, 2) patiems individams bei jų grupėms būdingų objektyvių veiksnių kompleksą, 3) subjektyvių veiksnių kompleksą¹².

Pirmajam kompleksui būtų galima priskirti tokius veiksniai, kurie objektyviai sąlygoja žmonių laisvalaikio leidimo skirtumus: gyvenamąją vietą (jos urbanizavimo laipsnį, geografinę padėtį, susisiekimo galimybes, telefikavimo laipsnį ir kt.), materialinę techninę laisvalaikio leidimo bazę bei jos panaudojimo efektyvumą, įsigalėjusias gyvenimo normas, tradicijas, papročius ir kt. (Objektyvus veiksnys yra ir socialiniai santykiai, tačiau jų poveikį tos pačios socialinės sistemos ribose galima eliminuoti.)

Antroji objektyvių veiksnių grupė susijusi su pačių individų (jų generalinės visumos) objektyviomis charakteristikomis. Prie šių veiksnių priklausytų demografinės sąlygos, klasinė bei profesinė padėtis, darbo pobūdis, turinys ir jo sąlygos, šeimos padėtis ir jos dydis, buitinės sąlygos, sveikatos būklė, adaptacijos gyvenamojoje vietoje laipsnis, išsilavinimas, disponuojamo laisvo laiko trukmė ir kt.

Trečiąjį kompleksą sudarytų žmonių vertybinės orientacijos, vertinimai, taip pat individualios psichinės savybės.

Minėti veiksniai sąlygoja skirtingą žmonių laisvalaikio leidimą ir jo tipų išsiskyrimą tiek statiniu, tiek ir dinaminiu aspektu. Vieni iš šių veiksnių yra svarbesni vienu, kiti — kitu atžvilgiu¹³. Taikant įvairius tyrimų metodus (pirmiausia statistinius), galima sužinoti svarbiausius veiksniai, kurie sąlygoja vieno ar kitų laisvalaikio leidimo tipų susidarymą ir jų kitimą.

Per ilgesnį laikotarpį (10—15 ir daugiau metų) laisvalaikio leidimas pakinta (kartais gana žymiai); kartu, kaip jau minėjome, vieni laisvalaikio leidimo tipai išnyksta, atsiranda nauji ir t. t. Šių laisvalaikio leidimo tipų kitimą sąlygoja pačių žmonių, jų darbo, gyvenimo ir kitų sąlygų pakitimai. Žmonės sensta, miršta; gimsta ir užauga naujos kartos; keičiasi profesijos, darbo pobūdis ir turinys; kinta socialinė struktūra, didėja miestų gyventojų skaičius; miršta senos ir atsiranda naujos tradicijos, papročiai ir t. t. Visa tai atsiliepia ir laisvalaikio leidimui, jo pa-

¹² Tie kompleksai išskiriami priklausomai nuo klasifikavimo aspekto.

¹³ Buvo mėginta aprašyti reikšmingiausius laisvalaikio tipų išsiskyrimo veiksniai. 1967 m. Austrijoje (Zemeringe) įvykęs seminaras darbininkų laisvalaikio klausimu šiuolaikinėse industrinėse visuomenėse padarė išvadą, kad laisvalaikio tipus labiau sąlygoja amžius ir klasinė padėtis, o ne individualios savybės (žr. Урбанизация и рабочий класс в условиях научно-технической революции, М., 1970, с. 412). Tačiau tokia išvada tinka kapitalistinės visuomenės sąlygomis. Socialistinėje visuomenėje laisvalaikio trukmės ir jo leidimo skirtumai nesutampa su socialinių grupių ribomis.

kitimams. Todėl galima patvirtinti teiginį, kad laisvalaikio leidimo tipai kinta priklausomai nuo veiksmų, sąlygojančių pačių žmonių, kaip tipų atstovų, pakitimus.

Kol kas mes neturime empirinio tyrimo duomenų, kurie patvirtintų, kaip laisvalaikio tipai kinta. Daugiau dėmesio reiktų skirti ir laisvalaikio leidimo tipų statinio pastovumo nagrinėjimui bei empiriniam verifikavimui. Labiau mus turėtų dominti ir teoriniai bei metodologiniai laisvalaikio tipologizavimo klausimai.